

9 וכל העם רואים את הקולות

הומוגניות וסקטוריאליות בתקשורת

דב שנער

בחמישים שנות קיומה של המדינה, הסביבה התקשורתית השתנתה לחלוטין: חל גידול כמותי ושיפור איכותי במשאבי תקשורת טכנולוגיים ואחרים; דפוסי ארגון, מבנה ומימון התגונו; תפיסות רעיוניות השתנו והתחדשו צרכים, יצירות ומוצרים תקשורתיים. כמו בסביבה החברתית-תרבותית היותר רחבה, המשמעויות של השינויים הללו ניתנות להבנה במונחים של השינויים בשוקי היזמות, התעסוקה, היצירה והצריכה, הניהול וההגדרות המקצועיות. ההקשרים, המאפיינים, התהליכים והמגמות העיקריים של שינויים אלה בסביבה התקשורתית בישראל הם הנושאים המרכזיים בפרק זה. הדגש העיקרי מושם על המידות השונות של אחידות ופלורליזם בחברה ובסביבה התקשורתית; והשינויים באופי וברמות של אינטגרציה וסקטוריאליות.

השינויים העיקריים במרקם החברתי וב"מערכת העצבים" של ישראל, המוגשים בספרות בכלל ובספר זה בפרט, מספקים הקשר כללי לדיון באמצעי התקשורת. שינויים אידיאולוגיים, פוליטיים וחברתיים בהשקפת העולם הישראלית הבסיסית מתמצים במעבר מתפיסה של "כור היתוך" לתפיסת "קערת סלט" ("salad bowl") או "מגדל בבל". השינויים בתפיסת הפלורליזם מתרחשים תוך כדי שינויים מקיפים יותר, כמו: משבר הציונות המדינית המסורתית, צמיחת מגמות "פוסט-ציוניות" וכניסת גורמים לא ציוניים לעמדות הכרעה; היווצרות דואליות תרבותית בין מאפיינים מערביים ויהודיים; מעבר מדומיננטיות חלוצית, קולקטיביסטית ופוריטנית ומהגמוניה של השמאל החילוני, לקיטוב בין חומרנות, נהנתנות ואינדיבידואליות בחלק מהציבור, ואוריינטציה כיתתית, דתית-פונדמנטליסטית ואף משיחית, בחלק אחר; מעבר הכלכלה מפיקוח ממשלתי למשק פתוח ויזמות מסחרית בצד נוכחות ישראלית מודגשת בזירה הטכנולוגית והכלכלית הגלובלית; ונסיגת ממשלות שמאל, ימין וליכוד לאומי ממעורבות ישירה באספקת שירותים, כולל בתחום התקשורת, בצד התעוררות של יזמות פרטית ופעילות קהילתית.

תהליכים אלה קשורים בסימנים של "תרבות משבר", בתנועות של מטוטלת פוליטית ובשינויים דמוגרפיים. ראשית, ישראל חוותה ועדיין חווה את הניגוד העז בין סגירות של מצור ומצב מלחמה ואלימות בלתי פוסקים, המתקיימים במקביל עם פריצת גבולות ותהליכי שלום, שהחלו בשנות השבעים ומגיעים לבשלות בשנות התשעים. קיומן המשותף של מגמות סותרות אלה בולט בעשור האחרון של המאה העשרים, בסיום האינתיפאדה ובמאבק להישרדות בלבנון מחד גיסא ובדיונים והסכמים הנרקמים עם הפלשתינים והירדנים ובסימני ההפשרה ביחסים עם סוריה, מאידך גיסא. אף כי בניגוד זה ניכרת הקלה מעול הנטל הביטחוני ואף ניכר שיפור כלכלי מסוים, הרי שמצב זה חושף לחצים ושסעים חברתיים, שפחות בלטו לפני כן.

שנית, לאחר שתמו 30 שנות הגמוניה של השמאל, בהמשך לשליטתו ביישוב לפני הקמת המדינה, נתונה ישראל, מזה למעלה מ-20 שנה, בתנועת מטוטלת בין מגמות פוליטיות: המהפך ב-1977 הביא את הימין לראשונה לשלטון; שיתוף פעולה של ימין ושמאל בשלטון התקיים בשנות השמונים;

ממשלת שמאל נבחרה ב-1992; יצחק רבין נרצח ב-1995 בעקבות הסכמי השלום עם הפלשתינים ועם ירדן; ב-1996 נבחרה ממשלת ימין, הפחות נלהבת להמשיך בתהליך השלום, וב-1999 עלתה מחדש ממשלת שמאל.

שלישית, ההרכב הדמוגרפי והתרבותי של האוכלוסייה בישראל משתנה מדי כמה שנים. העולים שהגיעו ממדינות צפון אפריקה, רומניה ופולין היו המרכיבים העיקריים של גלי העלייה בין 1948 ו-1951 (שבפרק זמן קצר מאד, הכפילו את האוכלוסייה), בסוף שנות החמישים, בראשית שנות הששים ובסופן. העולים מברית המועצות לשעבר מאפיינים את ה"טפטוף" של שנות השבעים ואת הזרם האדיר שהגיע בשנות התשעים, והם מהווים בסוף העשור כ-20 אחוז מאוכלוסיית ישראל. יחד עם הכניסה ההדרגתית של בני הדור השני של גלי עלייה קודמים, הם חוזרים בהדרגה לכלכלה, לפוליטיקה ולתרבות, בתהליך המבשר מהפכה בכל מגזרי החברה הישראלית.

1. מפת התקשורת החדשה

התהליכים שסקרנו מהווים רקע לשינויים בכל מרכיבי הסביבה התקשורתית בממדים של טכנולוגיה, ארגון ותוכן. שינויים אלה מתבטאים בצמיחה כמותית ואיכותית גדולה של משאבים, המשנה לחלוטין את פני הסביבה התקשורתית; שינויים מפליגים חלו במבנה מערכת התקשורת, ארגונה וניהולה; מתרחש תהליך של שינוי אמות המידה ביחס לתכני התקשורת; וכן חל שינוי ביחסי מערכת התקשורת עם הסביבה הרחבה.

א. צמיחת משאבים

הגידול הכמותי והשיפור האיכותי בתשתיות ובשירותי התקשורת בישראל בחמישים שנותיה הראשונות, מעידים על מעבר מעוני לעושר תקשורת. תהליך דומה התרחש במדינות מערביות עשירות, במדינות קטנות במערב ובמדינות רבות בעולם השלישי והוא בולט במיוחד בתקופה שבין שנות השבעים ושנות התשעים. מגמת הגידול משתקפת בהמראת מגזר התשתיות של טכנולוגיות התקשורת. משקל ההשקעות בתקשורת כאחוז מהתל"ג הכפיל את עצמו מכ-0.75 אחוזי תל"ג ב-1977 לכ-1.4 ב-1994. קצב הגידול השנתי הצפוי בתחום זה בשנות התשעים הוא 10 אחוזים בשירותים הבסיסיים, כ-15 אחוז בתקשורת הבין-לאומית וכ-20 אחוז בתקשורת ניידת ושירותי ערך מוסף¹.

מאז שנות הששים חל גידול דרמטי בתפוצתם של מכשירי תקשורת - קווי טלפון, טלפונים ציבוריים, דואר פקסימיליה, טלביזיה צבעונית ומכשירי ווידאו. חדירת מחשבים אישיים, מכשירי ווידאו, טלביזיה צבעונית וטלפון סלולרי למשקי בית בישראל, עשר שנים לאחר ראשית ההפצה, מהירה יותר מאשר בארה"ב. הצריכה של מכשירים אלה בישראל גבוהה גם מזו שבגרמניה, צרפת, אנגליה וספרד, שהן בעלות הכנסה לנפש גבוהה בהרבה מזו של ישראל. בשנת 1995 היתה ישראל במקום השביעי בין המדינות בעלות השיעורים הגבוהים ביותר של חדירת מכשירי ווידאו (כאחוז מבתי האב עם מכשירי טלביזיה), מעל בריטניה, קנדה וקוריאה. מדד האיגוד הבינלאומי לטלקומוניקציה, המשקלל את מספר קווי הטלפון, מקלטי הטלביזיה והמחשבים האישיים ביחס לאוכלוסייה, ממקם את ישראל במקום ה-21 בעולם².

¹ הנתונים כאן ובהמשך סעיף זה לקוחים מבלונדהיים, 1997, וטוקטלי, 1998.
² World Telecommunication Development Report, 1995.

לוח 1. שיעורי חדירה של טכנולוגיות אינפורמציה ורמת הכנסה לנפש, ישראל וארצות אחרות, 1993¹

ישראל	ספרד	אנגליה	צרפת	גרמניה	
9,900	11,700	15,900	22,100	23,600	הכנסה לנפש (\$)
60	49	65	52	58	חדירת vcr (%)
60	30	³ 2.5	4.5	² 33	חדירת טל"כ (%)
⁶ 30	..	18	11	12	חדירת pc (%) ^{5,4}
8	2	5	3	6	חדירת טלפון סלולרי 1995 ⁷ (%)

- ¹ מקור: Cable and Satellite Yearbook, 1993 (1994).
- ² נתון אחר הוא 39 אחוז (NCTA, 1995). ייתכן שהפער נובע מהכללת אזורי מזרח גרמניה בנוני Cas.
- ³ DTH : 13.6%
- ⁴ מקור: Adamson, and Toole, 1995
- ⁵ שם: יפן - 7%, איטליה - 16%, ארה"ב - 26%.
- ⁶ מקור: סקר מטה גרופ, מדווח ב"מעריב", 22 באוגוסט 1994. נתוני למ"ס שהתפרסמו ב-1994 מצביעים על שיעור חדירה של 22.8 אחוז, אך הדו"ח מבוסס על סקר מ-1993; דוד גורדון "בכמה בתים בישראל יש באמת מחשב? מעריב, שם.
- ⁷ מקור: United Statistical Yearbook 1993, 1995.
- ⁸ מקור: לוי, 1995.

לוח 2. חדירת טכנולוגיות למשקי בית בארצות-הברית ובישראל 10 שנים מראשית ההפצה המסחרית (אחוזים)

פלאפון	טלביזיה צבעונית	וידאו טייפ	מחשב אישי	ארה"ב ישראל
8	10	11	20	
10	80	50	30	

מקור: Link Resources, Intel, CBS-I, Ma`ariv, Bezeq

ב. שינויי בעלות ושליטה

שינויים מפליגים חלו בבעלות ובשליטה על אמצעי התקשורת בישראל. בעת הקמת המדינה היתה הבחנה ברורה: רוב התקשורת המודפסת היה בידי גורמים ציבוריים, בעיקר מפלגות. מעט מאד היה בידי גורמים פרטיים. התקשורת האלקטרונית היתה כולה בשליטה ממשלתית. לאחר 50 שנה, בעקבות תהליכי ליברליזציה, הפרטה ותיאגוד, רוב הארגונים הם פרטיים, מסחריים ובעלי כוונות רווח. אלה המאפיינים של הבעלות, השליטה, הארגון והניהול של תקשורת ההמונים בישראל. שני שינויים מרכזיים משתקפים כאן: הראשון הוא שינוי המבנה והיקף הבעלות על התקשורת המודפסת ובעיקר סוף עידן העיתונות המפלגתית. תהליך זה הוביל לריכוז השליטה בידי משפחות ותיקות וחדשות, בעיקר מאז שנות השבעים. כושר ההסתגלות הדיפרנציאלי לתנאים החדשים של העיתונות המודפסת, שבעקבותיו נסגרו עיתונים לא מעטים, כגון "למרחב", "על המשמר", "דבר", "חדשות", "טלגרף", היה מלווה בפריחה של העיתונות ששרדה. תהליך זה מוסבר על-ידי הצמיחה הכלכלית של השוק; חידושים טכנולוגיים שאיפשרו להזיל את מוצרי הדפוס; והגידול שחל במספר צרכני התקשורת. נוסף לגידול בקבוצות צרכנים "מסורתיות", הצטרפו קבוצות חדשות, כגון עולים וערבים, שהשפיעו על הגיוון בצרכים ועל הרגלי צריכת תקשורת.

השינוי השני הוא כניסת גורמים פרטיים לתקשורת האלקטרונית, בנוסף לגורמים הממלכתיים והציבוריים. לצד רשות השידור הציבורית, הטלביזיה הלימודית וגלי צה"ל הממשלתיות, הופעלו בבעלות פרטית טלביזיה בכבלים, ערוץ טלביזיה שני ורדיו אזורי. במסגרת המדיניות הממשלתית של "שמיים פתוחים" מתוכנן רישוי של ערוץ פתוח נוסף, תחנות כבלים ייעודיות ושידורים באמצעות לוויין, כולם מסחריים. הדה-רגולציה וההפרטה של השידור נובעות מלחצים ומשיקולים המעידים על רצון המערכת הממשלתית או אילוזה בלחץ ציבורי ופרלמנטרי, להרבות את מקורות המידע ולגוון את דרכי הביטוי התרבותי. התהליך נובע מההכרה בקושי של מבנה ריכוזי לבצע את המשימה ובחוסר היכולת של הממשלה לממן התקנת תשתיות והפעלת מערכות תקשורת.

המעורבות העסקית בפעילויות תקשורת, שהיו בעבר ממשלתיות וציבוריות, נובעת גם מהדרישה לניהול על פי קריטריונים כלכליים ועסקיים וממדיניות של ליברליזציה במיסוי, במטבע זר וביבוא. ייתכן גם, שכמו במערב אירופה, אכזבת השלטון מהפעילות העצמאית מדי, לטעמו, מאמצעי השידור הממלכתיים, עודדה הקמת מערכות שידור פרטיות מתחרות, המצופות להיות יותר מאוזנות, ולו רק בשל התלות בשלטון בקבלה וחידוש של זיכיונות הפעלה.³

תהליכי הליברליזציה, ההפרטה והתיאגוד בתקשורת האלקטרונית חריפים יותר מאשר בעיתונות הכתובה, בעיקר בשל היעדר מסורת של בעלות פרטית על ארגוני שידור. לכן שינויים מהותיים עברו על התקשורת האלקטרונית. הנהגת השידור הפרטי הביאה עימה חידושים, כגון הנהגת המדרוג (רייטינג) כשיקול מרכזי בקביעת איכות, ואמות מידה של יצירה, תגמול, אתיקה ועוד. השידור הפרטי חשף את חולשות השידור הציבורי. הוויכוח המתנהל סביב נחיצותו הוא אות מובהק לשידור המערכות בתחום זה.

ג. ריבוי ערוצים ופולרליזם

תקשורת ההמונים הישראלית מפגינה צמיחה מרשימה וגיוון של טכנולוגיות, מבנים, ערוצים ותכנים. מאז שנות השבעים צומחים תאגידי עיתונות גדולים, ולצידם מתקיימת גם עיתונות מקומית ומגזרית ענפה, הממשיכה את ניצניה הראשונים, מלפני שנות השמונים. בתקשורת האלקטרונית מתחיל בשנות הששים ניסיון לאחד את הפעילות תחת מטריית רשות השידור. אולם, למרות הכוונות הטובות לשמש "כור היתוך" תקשורתי לסיפוק צרכיהן של קבוצות האוכלוסייה השונות, ההישגים הם צנועים

³ לימור, 1997 ; Richeri, 1985.

בלבד. ניסיון זה מאבד את תנופתו עם ביטול המונופול של רשות השידור, שממנו היא נהנתה שנים רבות, בעקבות הופעתם של ערוצים פרטיים חוקיים ובלתי חוקיים בעשור האחרון.

תהליכים אלה מסמלים היווצרות מפת תקשורת חדשה. נשאלת השאלה, האם הצמיחה וההתגוננות הטכנולוגית, המבנית והתכנית, היא סימן לפלורליזם תקשורתי? מצד אחד, פוליטיקאים ומקדמי מכירות מציינים את תהליכי הגידול, הגיוון הטכנולוגי וריבוי הערוצים האופייניים לשנות התשעים, כאותות להיווצרות "שמיים פתוחים" ופלורליזם גורף. מצד שני, ניתן להטיל ספק בקיום מגמה אמיתית ומלאה של פלורליזציה.

במקביל למה שאירע בתקשורת העולמית, תהליכי התיאגוד בישראל מאופיינים בייצוג לקוי של האינטרס הציבורי, בריכוז עוצמה ובאחידות בתכנים; הם מאופיינים במרכז, בעלות צולבת ובצמצום חופש התחרות והביטוי; מתקיימת בהם שליטה מלאכותית במחירים והשפעה על איכות המוצרים; הגבלת הכניסה לשוק לבעלי ממון; מכירת קהל למפרסמים במקום מכירת תכנים לקהל; החשבת עקרונות השיעור מעל למשמעות התכנים. לכן, נראה, שלא מדובר בפלורליזם ובגיוון השירות הניתן, אלא בטיפוח העיקרון "יותר מאותו הדבר" (more of the same). הביקורת על כך בישראל חריפה גם משום שהתופעות הללו אינן נובעות אך ורק מכלכלת שוק בלתי מרוסנת. התיאגוד והבעלות הצולבת בישראל נחשבים לתוצאה של כניעה ממשלתית לדרישות תאגידי התקשורת, במסגרת "עסקה" שבה נשאת השליטה הפוליטית על התקשורת בידי הממסד תמורת מתן חופש פעולה כלכלי לתאגידים.⁴

מכאן הטענות הנשמעות על כך כי ב"תקשורת התאגידים", "הגדולה" ומרובת ערוצי השידור הפתוח והשידור בכבלים, מתקיים פלורליזם מדומה; וכי בתקשורת "הקטנה" ובתקשורת החדשה מתקיימת מידה של פלורליזם אמיתי. בהשראת הצירוף של טכנולוגיות חדשות, שינוי רעיוני ושווקים משתנים, מתלווים למרכז ולתיאגוד גם תהליכי ביזור המניבים ערוצי תקשורת מורשים ולא מורשים.

(1) ערוצי תקשורת מורשים

הערוצים המורשים כוללים את העיתונות המקומית לסוגיה וחלק מתחנות הרדיו האזוריות המסחריות ושידורי הטלביזיה הקהילתיים והלוויינים.

עיתונות מקומית כללית ו"מגזרית" בעברית, ברוסית, בערבית ובמגזר החרדי. עיתונות זו היא, ככל הנראה, תוצאה של העלייה ברמת החיים ושל העלייה מחבר המדינות, שהגדילה את קהל הקוראים, ועודדה השתלבותם של יזמים "מגזריים" בשוק התקשורת. תהליך זה נראה כתחיית העיתונות האתנית המודפסת והמשודרת (כגון שידורי "קול ישראל" בשפות זרות) לאחר שידעה פריחה בשנות החמישים ושקיעה בשנות הששים והשבעים. כמו כן, מתחילים להתבלט בעיתונות הכלל ארצית והמקומית "עיתונים מתמחים" לפי גילאים (ילדים ונוער, הורים, קשישים) ולפי תחומי חיים, בעיקר צריכה, בידור, חינוך, תרבות וספורט.

ההוצאה לפרסומת בעיתונות המקומית היא מודד טוב לבחינה של טיב פעילותה והביקוש לה. הוצאות אלה עלו מ-21.4 מיליוני דולרים ב-1984 (23 אחוז מההוצאה לפרסומת בעיתונות הארצית) ל-161.5 מיליוני דולרים ב-1994, שהם 36 אחוז מההוצאה לפרסומת בעיתונות הארצית. על העיתונות הזו נמנים גם עלוני בתי הכנסת וערוצים קהילתיים קטנים אחרים, הנחשבים ליעילים ביותר.⁵

על התקשורת האלקטרונית המורשית נמנות **תחנות רדיו אזוריות מסחריות**, שהחלו לפעול ב-1996; **שידורי טלביזיה קהילתיים**, במעגל סגור ובכבלים, שראשיתם בתחנות בקיבוצים והמשכם בשידורים

⁴ ראה Curran, 1991, לימור, 1997, וכספי ולימור, 1998.

⁵ הנתונים לקוחים מטוקטלי, 1998; ליבס, פרי וגרבולסקי, 1996, ובלונדהיים וקפלן, 1993.

קהילתיים בחסות המועצה לשידורי כבלים; **תחנות רדיו במוסדות חינוך והשכלה**, שקמו במסגרת "קול ישראל", במרכז ובפריפריה; וכך גם **ערוצי טלביזיה לוויינים**, שראשיתם בצלחות ביתיות וקהילתיות והמשכן בשידורים מגזריים, בעיקר בקרב החרדים, להעברת שיעורי קודש ולמטרות אחרות. מאז 1998 ניתנים להפעלה גם שידורים לכלל הציבור, אך אלה ממתינים לסיומם של הליכים מנהליים ואחרים.

בערוצים האלקטרוניים המורשים אפשר לכלול גם את **מכשירי הווידאו הביתיים**, שכבר בסוף שנות השמונים נמצאו בכ-35 עד 40 אחוז ממשקי הבית בישראל ובעזרת ספריות ווידאו, שצמחו לממדי תעשייה (בלתי חוקית בחלקה), היוו ערוץ חלופי לערוץ הטלביזיה היחיד דאז.

(2) ערוצי שידור בלתי מורשים, חלופיים ופיראטים

מאז שנות השבעים אנו עדים לכניסתן לזירה של תחנות טלביזיה מקומיות בכבלים. בשנות השמונים פעלו בארץ כ-1500 תחנות, שהיוו תחליף לטלביזיה הממלכתית החד-ערוצית. הפעלת הטלביזיה החוקית בכבלים וכניסת הערוץ השני בשנות התשעים חיסלה את ערוצי הטלביזיה הפיראטיים במגזר היהודי. אולם טלביזיה פיראטית בכבלים ממשיכה לפעול בהצלחה בפריפריה, שעדיין לא חוברה למערכת הכבלים ובמגזר הערבי, שאינו מקבל שירותים ייעודיים.

לגבי תחנות **הרדיו**: ספק אם חלוצי השידור הפיראטי בישראל, "קול השלום" של אייבי נתן (ששידוריו הופסקו מחוסר אמצעים) ו"ערוץ 7" (המשופע באמצעים), שיערו עד כמה תזכה יוזמתם לממשיכים רבים. כיום, תחנות רדיו פיראטי משדרות מבוקר עד ערב בכל המגזרים. בשנים 1996-1997 מספרן נאמד במאה, לפחות⁶.

בערוצים הבלתי מורשים יש לכלול עוד את **קלטות האודיו-ווידאו** ("קלטות לבנות") המהוות תעשייה פורחת. אלה כוללות מוסיקה מסוגים שלא מצאו ביטוי מספיק באמצעי התקשורת הממוסדים, הטפה דתית וגם סרטי עלילה וסדרות.

⁶ לימור, 1996.

2. שלבים בשינוי מפת התקשורת

כמו בתחומים חברתיים אחרים, מגמה של ה-סקטוריאליזציה היא מאפיין חשוב בדינמיקה של השינויים בתקשורת ההמונים של ישראל. הביטוי העיקרי של מגמה זו הוא חזרה למבנה מגזרי (סקטוריאלי) דומה (אך לא זהה) לזה שאיפייין את שנות המדינה הראשונות. מבנה זה הופר בשנות הששים כאשר הונהגו מנגנונים אחידים לסיפוק צרכים תקשורתיים מגוונים.

בשנותיה הראשונות של המדינה העיתונות היתה, כאמור, מפלגתית מובהקת. כמעט כל עיתון שימש שופר ל"אמת" ייחודית של הפלג אותו ייצג ושרת וממנו התפרנס. סממן זה היווה המשכיות למבנה החברתי ששרר בתקופת היישוב, שבו היעדר מקור סמכות מרכזי מוסכם ומקובל הביא לידי כך שכל פלג החזיק באמת מוחלטת משלו. גם בשידורי הרדיו ניכרת בתקופה זו סקטוריאליזציה מובהקת. לפני הקמת המדינה פעלו שידורי הרדיו ב"אזור בלתי חוקי" וב"אזור חוקי" של טווח התדרים. באזור הבלתי חוקי פעלו תחנות שידור של תנועות מחתרת, לפי חלוקה דומה לזו של העיתונות המודפסת. תחנות אלה היו שופרות אידיאולוגיים נגד השלטונות הבריטיים ונגד פלגים רעיוניים יהודיים וערביים. הן שימשו ערוצים להעברת מידע לאוכלוסייה והיוו סמלי ריבונות ומכשירי התגרות בשלטונות. פעילותן של תחנות אלה הופסקה עם הקמת המדינה. באזור החוקי פעל שירות שידור בניהול ממשלתי בריטי (Palestine Broadcasting Service - PBS). שידורי החדשות היו בפקוח מלא של השלטונות. שידורים אחרים נוהלו, הופקו ובוצעו לפי חלוקה סקטוריאליזציה של הקהילות היהודית והערבית. עם הקמת המדינה, שירות זה עבר לידי ממשלת ישראל, ראשית בפקוח משרד הפנים ולאחר מכן כמחלקה במשרד ראש הממשלה. גם שמו החדש, "קול ישראל", לא הסתיר את אופיו הסקטוריאלי המובהק, בהיותו כפוף, למעשה, לאידיאולוגיה הפוליטית והתרבותית של הפלג השליט, זה של תנועת העבודה ומפא"י. מבנה השידור הזה, על שני חלקיו, לא התנהל לפי אמות מידה כלכליות או עסקיות ולא אופייני באוטונומיה מוסדית, ברמה טכנולוגית גבוהה ובמקצועיות מובהקת.

בשנות הששים חל בתקשורת הישראלית מעבר למבנה פחות מפולג שהתבטא, מצד אחד, בתחילת השקיעה של העיתונות המפלגתית ומצד שני בעליית חשיבותה של עיתונות מסחרית. כמו במדינות אחרות, מעבר זה היה כרוך בתהליכי מרכז, תיאגוד ובעלות צולבת, שמלבד יוצאים מן הכלל מועטים, לא הותיר מקום לעיתונים קטנים ועצמאיים במערכת. המעבר התבטא גם בהנהגת דגם שידור "ממלכתי" ציבורי – הקמת רשות השידור. מטרותיו העיקריות של צעד זה היו להגביל את הפיקוח הממשלתי הישיר ולספק מיגוון רחב של צרכים תקשורתיים באמצעות הנהגת דגם השידור שהצליח (עד אז) בבריטניה. השינוי לא הביא לחיסולו של השידור בחסות ושליטה ממשלתית: גלי צה"ל והטלביזיה הלימודית המשיכו להתקיים כאיי שידור בפקוח ממשלתי, שגם הפחית מעט את חומרתו.

כמו רשויות שידור רבות, שאימצו את דגם הבי. בי. סי., גם מבנה רשות השידור בישראל אינו מצטיין באוטונומיה מלאה, בניהול רציונלי ובהתמסדות איתנה. למרות הכוונות הטובות, הניסיון להחליף את מבנה השידור הממשלתי במבנה ממלכתי ציבורי, נשען על הכרה מבורכת בגיוון של צרכים וטעמים ובצורך להשתחרר משליטה ממשלתית, אך הוא הנציח למעשה, שיטה ריכוזית של הפעלת ארגוני שידור. כמו כן, הקמת הטלביזיה (החינוכית ב-1966 והכללית ב-1968) הביאה לעלייה ולגיוון מסוימים ברמה הטכנולוגית והמקצועית של השידור הישראלי. אך היא לא שינתה את אופיו של חוק רשות השידור, המטיל על רשות אחת משימה בלתי אפשרית של סיפוק צרכיהם התקשורתיים של כל פלגי האוכלוסייה.

מראשית שנות השמונים מתרחשים תהליכים המעידים על היחלשות האוריינטציה האחידנית האופיינית לתפיסת כור ההיתוך ולשליטת רשות השידור בתקשורת. על רקע הבעיות הניהוליות, המקצועיות, התקציביות והאחרות, המלוות את הרשות מאז ימיה הראשונים, מתפתחים אמצעי תקשורת מקומיים, מגזריים, אתניים ודתיים, כמפורט לעיל. הם מרמזים על היווצרות "מרחב ציבורי"

ישראלי חדש-ישן, בו מתחיל להתהוות מעין "פלורליזם עוברי", המסתייע בטכנולוגיות ותיקות וחדשות ומצביע על היווצרות בסיסי לכידות חדשים. זה איננו עוד המרחב הציבורי שתואר בספרות כמנגנון אחד, גדול ויעיל, הנכבש על-ידי אינטרסים פוליטיים וכלכליים קפיטליסטיים, אלא מרחב המאופיין בסקטוריאליזם מחודשת, רב-תרבותיות באופייה, בה "המודחקים" – ערבים, רוסים, דתיים לגוניהם, צעירים ומזרחיים, ולאחרונה גם נשים – מביעים ותובעים לספק את צרכיהם התקשורתיים הייחודיים.

3. דיון: לקחים מהדינמיקה של תהליכי השינוי

א. הערכת גישת "כור ההיתוך"

הניסיון לצמצם את הסקטוריאליזם בתקשורת בשנות הששים, בהשראת תפיסת "כור ההיתוך", נראה בעיני המשקיף הבלתי משוחד כמעשה ציוני תמים. בעיני המבקש פרשנות קונספירטיבית הוא נראה כתכסיס גס לשמירת עוצמה. כך או כך, מדובר בתרגיל פשטני למדי, שהתמצה בהפעלת מכניזמים פונקציונליים ("מכניים" יותר מאשר "אורגניים", בשפתו של דורקהיים), כגון המצאת מושגים, חקיקת חוקים ובניית מוסדות. המצאת המושג "ממלכתיות" יועדה לשמש מכשיר לביטול זיקות פרטיקולריות ובסיס לפיקוח מחמיר בתחומים בהם הופעל: חינוך, שיכון, בריאות, עבודה ותקשורת. חקיקת חוקים היא מכניזם הנובע מהקודם, שנראה בשנות הששים כמעין פתרון-קסם לבעיית ההשפעות הפוליטיות על התקשורת. כמו מושג הממלכתיות, חקיקת חוק רשות השידור היתה ביטוי לתפיסת כור ההיתוך, שהטיפה להגיש שירותים ממלכתיים דומים, ללא פניות, לכל מגזרי הציבור. רשות השידור יועדה לשמש מכשיר להפעלת החוק.

למעשה, רק חלק קטן מהמטרות הושג. קבוצות אתניות, דתיות, ואחרות המבוססות על מגדר, גיל וסגנון חיים התלוננו במשך שנים רבות על כי צרכיהם התקשורתיים לא סופקו כראוי, עד אשר אמצעים חלופיים פרצו לאוויר העולם. פריחת תחנות הרדיו ותעשיית הקלטות הפיראטיות החרדיות בשנות התשעים, מבליטה את כישלונה היחסי של רשות השידור בניסיונות למלא את תפקידה בטיפול המסורת ובמתן שירותים לקהל הדתי והחילוני כאחד, בהתאם לקבוע בחוק. מישדרים שהיו קיימים בטרם הוקמה רשות השידור, המיועדים בעיקר לקהל המסורתי כגון "פרקי היום בתנ"ך" (בפרשנות ד"ר נחמה לייבוויץ ואחרים), "במוצאי יום מנוחה" (של אפרים די-זהב) או "פרקי חזנות", נעלמו מלוח התכניות בעת המעבר לרשות או בסמוך לו (כנראה בשל חשש מסקטוריאליזם יתרה). החליפו אותם מישדרים שיועדו להביא רוח ותרבות יהודית לכלל האוכלוסייה, כגון "פסוקו של יום" או מישדר הטלביזיה של מוצאי שבת, שלא זכו בהצלחות מרשימות.

דוגמה אחרת קשורה למקומה של המוסיקה המזרחית. במשך שנים רבות, עוד בטרם הקמת המדינה (מוסיקאים ותמלילים) אשכנזים טיפחו ודאגו ש"כוכבים" ובעיקר "כוכבות" זמר ממוצא מזרחי, כגון שושנה וסעדיה דמארי, ברכה צפירה, אסתר גמליאלית ועוד, ישמיעו את יצירותיהם בתקשורת, כדרך לתת ביטוי אומנותי ל"השתלבותנו במרחב". זמן שידור לא מועט הוקדש בשנות המדינה הראשונות גם לאמנים יותר אותנטיים, כגון ג'ו עמר או פלפל אל-מסרי. אולם, בשנות הששים, בהן נוסחה גישת כור ההיתוך, שמכשיר ביצועה היה רשות השידור, החלה להישמע מחאה גדולה נגד מה שהוגדר כפיקוח התכנים המזרחיים ובעיקר המוסיקה המזרחית באמצעי השידור. הטענות הופנו כלפי המדיניות לכלול תכנים מזרחיים בתמהיל שיועד לשרת את כל הסגנונות והטעמים. גם במקרה זה, פריחת תעשיית הקלטות, שפרצה ממעוזה בתחנה המרכזית בתל-אביב אל כל רחבי הארץ, לצד ההצלחה הגדולה של תחנות הרדיו הפיראטיות, שהתמחו במוסיקה מזרחית, תרמו לכניעת ממסד השידור למול התביעות להגדיל את המכסות והמסגרות לשידור תכנים מזרחיים. גם התפתחות זו מצביעה על הקושי של רשות השידור להישאר נאמנה למשימתה המקורית הבלתי אפשרית.

למול התפתחות זו, השידורים בערבית, ברדיו ומאוחר יותר גם בטלביזיה, הם דוגמה בולטת של הצלחה יחסית (המעומעמת בשנות התשעים על-ידי הצלחת השידורים הפיראטיים בערבית).

רשת שידורי הרדיו בערבית נחשבת לאמינה ולמתקדמת ביותר במזרח התיכון כולו. ערוץ הטלביזיה בערבית, הגם שיעדיו היו ונשארו תעמולתיים, זוכה לקהל צופים נאמן ורמתו המקצועית נחשבת טובה. הצלחה זו של רשות השידור היא בבחינת יוצא מן הכלל המעיד על הכלל, שכן השידורים הללו ברדיו ובטלביזיה מהווים אי סקטוריאלי ערבי בתוך כור היתוך יהודי שאבד עליו הכלח.

ב. זמן וקצב: כור היתוך מוקדם ומאוחר, סקטוריאליות מוקדמת ומאוחרת, קצב השינויים

כאמור, השיבה לסקטוריאליות, המתבטאת בעיקר בפלורליזם העוברי הגלום בפריחת התקשורת המבוזרת "הקטנה", אין פירושה היעלמות קווי אופי ריכוזיים מנף התקשורת הישראלית. ריכוזיות רבה מאד טמונה בתהליכי הגלובליזציה, ההפרטה, התיאגוד והמרכז בתקשורת הישראלית. אולם אפשר להבדיל בין מאפייניה של תפיסת "כור היתוך" האידיאולוגית, שהובעה בהקמת רשות השידור, לבין מגמות של ריכוזיות כלכלית בסוף המאה העשרים, שבין היתר מציבות שאלות לגבי עתידה של התקשורת הציבורית.

מלבד העקרונות הליברליים של חופש הביטוי ומניעת מונופול על הפצת המידע, הקמת רשות השידור הונחתה על-ידי עקרונות אידיאולוגיים, שחלקם מעוגן בתפיסת "כור היתוך", השואפת ליצור "אדם ישראלי חדש" מתוך מיכלול גליות ומסורות. גישה זאת העדיפה את התקשורת הציבורית על פני הפרטית, כדרך צודקת להשיג מטרה זו ואחרות. תפיסה זו השתנתה בעקבות השינויים החברתיים, הכלכליים, הפוליטיים, התרבותיים והטכנולוגיים, האופייניים לישראל של סוף המאה העשרים, ששינו את סדר העדיפויות החברתי. אידיאולוגיית כור היתוך "המוקדם" פינתה מקומה לריכוזיות כלכלית, האופיינית לרוח העולמית והישראלית. כך, הפלורליזם המדומה העכשווי של תקשורת ההמונים מדגיש את תפיסת "כור היתוך כלכלי", ברוח המגמה המכונה בפי Benjamin Barber בשם McWorld⁷. מגמה זו, המתוארת בתרגום חופשי כגל "הכוחות הכלכליים והאקולוגיים הדורשים לכידות ואחידות, ומרתקים את העולם במוסיקה מהירה, מחשבים מהירים ומזון מהיר – כאשר אמ. טי. ווי., מקינטוש ומקדונלדס דוחסים אומות אל רשת גלובלית מסחרית הומוגנית: בדרך דומה ניתן לאפיין את תהליכי McWorld המקושר יחד על-ידי טכנולוגיה, אקולוגיה, תקשורת ומסחר", הרה-סקטוריאליזציה, שאותם מדמים כספי ולימור ל"מגדל בבל"⁸. גירסתם הקיצונית המוצעת, המכונה בעולם דימויו של Barber בשם "ג'האד", מתוארת בתרגום חופשי כ"שבטיות מחדשת... איום בלבנוניזציה של מדינות לאומיות, שבהן תרבות מתנגשת בתרבות, אנשים באנשים, שבט בשבט – ג'האד של מאות אמונות צרות נגד כל סוג של תלות גומלין, כל סוג של שיתוף פעולה חברתי והדדיות אזרחית...".

אולם אין מדובר כאן בסקטוריאליות חד-ממדית. אין קושי להבחין בין הסקטוריאליות ה"מוקדמת" של שנות החמישים והששים לבין זו של השנים האחרונות: הראשונה מאופיינת במהותה האידיאולוגית-פוליטית, בעקבות הדגש החזק שניתן להיבטים אלה בחיי החברה הישראלית היישובית וזו של המדינה בשנותיה הראשונות. הפלג הדומיננטי של היישוב היהודי בימי המנדט ובימי ראשית המדינה, שהיה הומוגני למדי מבחינה תרבותית, נאבק ליצירת תנאים להקמת מדינה, בה אפשר יהיה ליישם אידיאולוגיות חדשניות של יצירת אדם חדש ויהודי חדש. חילוקי דעות מרים אירעו סביב שאלות ההגשמה של יעדים אלה ובהיעדר רשות מרכזית יהודית, המבנה הסקטוריאלי ואמצעי התקשורת שלו היו פוליטיים מעיקרם.

⁷ Barber, 1992 .
⁸ כספי ולימור, 1992.

אף כי ביטויים פוליטיים לא נעדרים מהסקטוריאליזם של השנים האחרונות, היא מתמקדת בעיקר בשאלות של זהות אתנית, דתית-חילונית, אנטי דתית, מגדרית, גילית, גיאוגרפית, כלכלית ועוד. ביטויים סקטוריאליים אלה הם תרבותיים מעיקרם, בהיותם תוצאה של תפיסת "מגדל בבל" פלורליסטית והטרוגנית, המעודדת המשכיותן של זהויות אתניות, דתיות ואחרות.

בהקשר זה, יש לציין גם את הקצב הבלתי אחיד שאיפין את השינויים שאירעו בתקשורת בחמישים שנותיה של מדינת ישראל. במהלך 40 השנים הראשונות אירעו שינויים מעטים, אם כי חלקם משמעותיים מאד, כגון צמצום הפוליטיזציה והכרוך בחיסול העיתונות המפלגתית ובהקמת רשות השידור. אולם אין ספק כי העשור האחרון של המאה העשרים הוא הזירה לרוב השינויים הטכנולוגיים, המבניים, הארגוניים-ניהוליים, המקצועיים, התעסוקתיים והתכניים, שעיצבו וממשיכים לעצב את המערכת.

ג. סקטוריאליזם, פלורליזם ולכידות חברתית

תהליכי הרה-סקטוריאליזציה מעידים על שינוי מובהק בנוף התקשורת הישראלי. הם מרמזים על כך שהערוצים המבוזרים והייעודיים שצמחו בנוף זה, מורשים ובלתי מורשים כאחד, מנסים ובמידה מסוימת אף מצליחים להיענות לצרכים תקשורתיים אמיתיים, שלא סופקו על-ידי המערכות הממסדיות הגדולות. מצד שני, אין להתעלם מהחרדה מפני האיום הטמון בהתפלגות יתרה למגזרים.

כבר הובע החשש כי תהליכי ההתגוננות, הפלורליזם והביזור התקשורתי עלולים לפרק את החברה הישראלית לעשרות תת-קבוצות ולייצר למעשה גטאות תרבותיים.⁹ החברה הישראלית נמצאת לפי גישתם של חוקרים רבים בסכנה ממשית של התפוררות: כבר נאמר כי "בתחום השידור האיום הזה מוחשי מאד: כל עדה או קבוצה דתית עומדת לקבל ערוץ משלה, ואם כך יהיה, שותפים לדעה יראו רק את עצמם (ואת הפרסומת הכלל-ארצית)". התפוררות תתגבר כתוצאה מן המגמה של רב-תרבותיות מתפרצת, שתחתור תחת החלום להחיות את התנופה לקראת תרבות יהודית/ישראלית נולדת מחדש. רב-תרבותיות מרוסנת עשויה לסייע בכך, אבל זהו משחק מסוכן¹⁰.

השאלות המתעוררות קשורות להגדרת בסיסי הלכידות החברתית ולסוגיות של "הנדסה חברתית". חשיבותן רבה בהגדרת זהותה ומהותה של החברה אל מול השינויים הכבירים המתרחשים בה ובהעלאת נושאים למחקר ממוקד, כגון: היש ולמי הזכות, האפשרות והכוח לקבוע מהם הבסיסים הרצויים ללכידות חברתית, מבין המסגרות הכלל לאומיות ואלה הגדולות והקטנות ממדינת הלאום? היש ולמי הזכות, האפשרות והכוח לכוון תהליכי ביזור למידות שונות של ריסון או התפרצות, לכידות והתפוררות? האם אין ב"חרדת ההתפוררות" קידוש התפיסה של כור היתוך, שאבד עליה הכלח?

⁹ כספי ולימור, 1992.
¹⁰ מתוך כץ וסלע, 1999.

נספח ומקורות

להלן נתונים פרטניים על צמיחת משאבים ספציפיים. רוב הנתונים מבוססים על החומר של טוקטלי, 1998 (אלא אם כן מצוין מקור אחר).

בתחום הטלפון: מספר הקווים עלה פי 29 (מ-68,000 ל-1,958,000 בין 1960 ל-1993), בעוד שאוכלוסיית ישראל גדלה בערך פי שניים וחצי. מספר הקווים ל-100 תושבים עלה מ-9.7 בסוף 1996 ל-31.3 בסוף 1997, ול-36.4 בסוף 1998 (למ"ס, 1999; דבר המנכ"ל, 1999). גם טיב השירות השתפר. מספר הממתנים להתקנת טלפון ירד מ-208,000 ב-1980 ל-22,000 ב-1993 (למ"ס, 1994). שיפורים חלו גם בחיבור למדינות אחרות, באמצעות טכנולוגיות מתקדמות.

בתחום הטלביזיה בכבלים: רשת ענפה נפרשה מאז שנות השמונים. מספר מנויי הטלביזיה בכבלים בסוף 1997 היה 1.1 מיליון (18.2 ל-100 תושבים), והקיף כ-70 אחוז ממשקי הבית (דבר המנכ"ל, 1999). ב-1999 הודיעו זכייני הטלביזיה בכבלים על הרחבת הרשת, בלחץ רישוי שידורי הלוויין הפרטיים, המהווים תחרות לתחנות הכבלים לראשונה מזה 10 שנים.

בתחום התקשורת הממוחשבת: לפי אתר האינטרנט של משרד התקשורת גדל מספר המחשבים ועוצמתם וגדלו רשתות התקשורת. בסוף 1996 נאמד מספר המחשבים האישיים ב-670,000, בסוף 1997 ב-798,000 ובסוף 1998 ב-917,000. חדירת האינטרנט הרחיבה את תקשורת המחשבים: כ-30 חברות מספקות גישה ושירותים לצרכני האינטרנט (דבר המנכ"ל, 1999). מספר משתמשי האינטרנט בראשית 1998 נאמד ב-250,000; באמצע 1998 ב-360,000; בסוף 1998 ב-400,000; ובסוף בספטמבר 1999 ב-600,000 – כ-10 אחוזים מאוכלוסיית ישראל. קצב הגידול הזה מציב את ישראל במקום ה-12 בעולם (PC מדיה). שיעור גידול של 30 אחוז בשנה צפוי להביא את מספר המשתמשים לכ-1.2 עד 1.5 מיליון בסוף שנת 2000 (לפי נתוני הקהילה האירופית, EITO).

בתחום התשתית הטכנולוגית: פעילות אנטנות אחדות לתקשורת לוויינים, לעומת שנות השבעים, בהן שירתה את ישראל אנטנה יחידה (של חברת בזק בעמק האלה). ההרשאה שניתנה ב-1999 להפעלת רשתות לוויין שיתחרו בחברות הכבלים תרחיב תשתית זו. מאז 1996 הלוויין הישראלי "עמוס" מצמצם את התלות של ישראל בשירותי לוויינים זרים להספקת שירותי טלביזיה, רדיו ותקשורת נתונים לישראל, למזרח התיכון ולמזרח אירופה. לוויין נוסף שוגר ב-1998 על-ידי הטכניון להספקת תקשורת ושירותי חישה ומחקר. במקביל, גדלו ההשקעות גם באולפנים וצידוד הפקה.

בטכנולוגית הדפוס: ניכרת התפתחות גם כן. בשנות השמונים נרכשה עבור "מעריב" מכונת דפוס בעלת הספקים ורמת תחכום בלתי ידועים עד אז. בכך נמשכה יוזמת "על המשמר", העיתון הראשון שהכניס טכנולוגית דפוס ממוחשבת לעיתונות הישראלית. ציוד זה שינה את חזות העיתונים, בעיקר עיתוני הערב. קישורה של תשתית זו, באמצעות תקשורת לוויינים, לאתרים מעבר לים, איפשרה הדפסת עיתונים ישראליים במהדורות ייחודיות המיועדות לישראלים בניו-יורק, לוס אנג'לס ומקומות אחרים.

מערכות משולבות: שיפורים נוספים כוללים סיבים אופטיים, רשתות ספרתיות לשירותים משולבים (Integrated Service Digital Networks, ISDN) ותשתיות מתקדמות נוספות. סיבים אופטיים מאפשרים העברת כמות גדולה של מידע בטלפון ובאמצעים אחרים. רשתות ISDN מאפשרות שימוש בטכנולוגיה ספרתית לצורך העברת קול, תמונה, ווידאו ונתונים במהירות גבוהה, על ערוץ תקשורת משותף. התפתחו גם טכנולוגיות מהירות, הכוללות, בין היתר, טכנולוגיות ספרתיות, דחיסת נתונים, מזעור וניצול תחומי תדרים חדשים.

מקורות

- בלונדהיים, מ., (1997), טכנולוגיות תקשורת ועולם הדעת: ההבניה האוניברסלית והדוגמה הישראלית, בתוך כספי, ד. (עורך), **תקשורת ודמוקרטיה בישראל**, ירושלים, מכון ון ליר והקבוץ המאוחד, 47-70.
- , וקפלן, ק., (1993), "רשעות השידור: תקשורת וקלטות בחברה החרדית", **קשר**, 14, 51-62.
- גורדון, ד., (1994), בכמה בתים בישראל יש באמת מחשב? **מעריב**, סקר מטהגרוף, אוגוסט.
- טוקטלי, א., (1998), **מדיניות תקשורת בסביבה משתנה: ישראל**, יחידת לימוד 6 בקורס "תקשורת: טכנולוגיה, חברה, תרבות", תל-אביב, האוניברסיטה הפתוחה, מהדורה זמנית.
- יצוב, ג., (1999), **החברה הסקטוריאלית**, ירושלים, מוסד ביאליק.
- כספי, ד. ולימור, י., (1992), **המתווכים**, תל-אביב, עם עובד (ראה גם באנגלית).
- , (עורכים), (1998), **אמצעי תקשורת המונים בישראל**, מקראה, תל-אביב, האוניברסיטה הפתוחה.
- כץ, א. וסלע, ה., (1999), **דו"ח ברכה: מדיניות תרבות בישראל**, ירושלים, מכון ון ליר.
- ליבס, ת. פרי י. וגרבולסקי, צ., (1996), "היכן חבוייה ההשפעה האמיתית?", **קשר**, 20, 5-20.
- לימור, י., (1996), "הגלים הסוערים של הרדיו הפירטי בישראל", **קשר**, 19, 42-57.
- , (1997), 'הנסיך הקטן' והאח הגדול', או תעשיית התקשורת בישראל בעידן של תמורות, בתוך כספי, ד. (עורך), **תקשורת ודמוקרטיה בישראל**, ירושלים, מכון ון ליר והקבוץ המאוחד, 29-46.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **שנתון סטטיסטי לישראל**, 1994; 1999.
- PC מדיה**, ספטמבר 1998.
- לוי, א., (1995), תשתית סלולרית, תחרות ותשתיות ענק הטלקומוניקציה, להב, יעד, תל-אביב.
- משרד התקשורת, **דבר המנכ"ל**, 1999, אתר האינטרנט של משרד התקשורת.
- נתוני הקהילה האירופית (EITO) ל-1998, לפי "הארץ" (א. בליזובסקי), 14.5.98, 7.5.98.
- שנער, ד. ומשה, מ., (1997), ריבוי ערוצים והפרטת השידורים בישראל: רטוריקה ומציאות, בתוך כספי, ד. (עורך), **תקשורת ודמוקרטיה בישראל**, ירושלים, מכון ון ליר והקבוץ המאוחד, 71-96.
- Adamson, M., and Toole, D., (1995), *Multimedia in the Home*. London: Times Telecomm and Publishing.
- Barber, B., (1992), "Jihad vs. McWorld", *Atlantic Monthly*, March, . 53-63
- ראה גם את הספר באותו השם, בהוצאת Times Books, ניו-יורק, 1995.
- Cable and Satellite Yearbook 1993, 1994.
- Caspi, D., (1986), **Media Decentralization: The Case of Israel's Local Newspapers**, New Jersey, Transaction.
- and Limor, Y., (1999), **The In-outsiders**, Cresskill, N.J., Hampton Press.
- Curran, J., (1991), Rethinking the Media as a Public Sphere", in P. Dahlgreen and C. Sparks (eds.), **Communication and Citizenship**, London, Routledge, 27-57.
- Habermas, J., (1991), The Public Sphere, in Mukerji, J. and Schudson, M. (eds.), **Rethinking Popular Culture: Contemporary Perspectives in Cultural Studies**, Berkeley, University of California Press, 398-401.

Richeri, G., (1985), Television from Service to Business: European Tendencies and the Italian Case, in Drummond, P. and Paterson, R. (eds.) **Television in Transition**, London, British Film Institute.

Sreberny-Mohammadi, A., (1991), The Global and the Local in International Communications, in Curran, J. and Gurevitch, M. (eds.), **Mass Media and Society**, London, Edward Arnold.

World Telecommunication Development Report, ITU, 1995.